

ÖYRƏNƏK: QƏDİM YUNANISTANDA NATIQLIK SƏNƏTİ

Samirə MƏRDANOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: natiqlik sənəti, ritorika, natiq, nitq, üslub.

Ключевые слова: ораторское искусство, риторика, оратор, речь, стиль.

Keywords: speech art, rhetoric, speaker, speech, style.

Qədim yunan mədəniyyətinə tədqiqatçılar xüsusi əhəmiyyət verirlər, çünki burada yaranan mədəniyyət bütün dünya sivilizasiyasının inkişafına güclü təsir göstərmiş, bu mədəniyyətin əsas tərkib hissələri olan fəlsəfə və ritorika əsasında elmin digər sahələri yaranıb inkişaf etmişdir. Qədim Yunanıstanda *fəlsəfə* - həqiqəti axtarmaq, *ritorika* – onu inandırıcı şəkildə sübut etmək vasitəsi hesab olunurdu.

Antik mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi olan "Ritorika" e.ə V-IV əsrlərdə Yunanıstanda yaranmış və sistemləşdirilmiş, insanların ürək və ağıllarını fəth edərək şifahi nitq söyləməyi öyrədən elm, başqa sözlə desək, bəlağət elmi hesab olunmuşdur.

Yunanıstan tarixindən məlum olur ki, e.ə V əsrdə Elladada quldarlıq demokratiyasının inkişaf etdiyi şəhər-dövlətlər (polislər) mövcud idi və burada natiqlik sənətinin çiçəklənməsi üçün hər cür şərait vardı. Polislərdə "Xalq yığıncaqları" siyasi xadimlərin də bilavasitə müraciət etdiyi ali orqan hesab olunurdu. Burada xalq kütlələrinin (demosun) diqqətini cəlb etmək üçün öz ideya və fikirlərini daha cəlbədiçi şəkildə təqdim etmək tələb olunurdu. Məsələn: Qədim yunan filosofu və dövlət xadimi Demetri Falerski deyirdi ki, "müharibədə dəmirin malik olduğu gücə, siyasi həyatda söz malikdir".

Qədim Yunanıstanda ictimai həyat elə vəziyyətdə idi ki, siyasətçilərin xalq yığıncaqlarında, sərkərdələrin ordu qarşısında, mülki şəxslərin isə məhkəmələrdə, bayramlarda, dost görüşlərində, yas mərasimlərində çıxış etməsi lazım gəlirdi. Belə bir şəraitdə natiqlik sənəti hər bir insan üçün vacib sayılırdı. Həyatın müxtəlif sahələri natiqlik sənətinin 3 əsas növünü əmələ gətirmişdi: siyasi natiqlik (məşvərətçi), məhkəmə natiqliyi, epideyktik natiqlik (təntənəli, yüksək)

Məşvərətçi nitqlərin işi razılaşmaq və ya rədd etmək, məhkəmə nitqlərinin - ittiham etmək və ya bəraət vermək, epideyktik nitqlərin işi isə tərifi etmək və ya məzəmmət etməkdən ibarət idi (1, s. 17).

Natiqlik sənətinin qeyd olunan üç növündən klassik antik dövrdə daha vacibi məşvərətçi, digər sözlə desək, siyasi natiqlik idi. Siyasi natiqlik müxtəlif mövzularda - maliyyə, müharibə və sülh, ölkənin müdafiəsi, məhsulların idxalı və ya ixracı, qanunvericilik və s. olurdu.

Epideyktik nitqlərdə məzmun tez-tez formadan geri qalırdı, lakin bu heç də o demək deyildi ki, bütün epideyktik nitqlər məzmunuz idi. Məsələn: Qədim yunan tarixçisi Fukidid böyük məharətlə Afina demokratiyasının banilərindən biri, məşhur natiq və sərkərdə Periklin döyüşçülərin qəbri üstündə söylədiyi nitqi öz əsərinə daxil etmişdir. Afina demokratiyasının

çiçəklənmə dövrünə təsadüf edən bu nitq həm məzmun, həm də forma cəhətdən fərqlənirdi.

Antik dövrdə məhkəmə natiqliyi xüsusi ilə geniş yayılmışdı. Qədim Yunanıstanın həyatında məhkəmə çox böyük yer tuturdu, lakin müasir məhkəməyə az oxşayırdı. Yunanıstanda siyasi məsələlər kimi məhkəmələr də kütləvi şəkildə həyata keçirilirdi. Prokurorlar üçün xüsusi institut yox idi, hər kəs ittihamçı və ya müdafiəçi qismində çıxış edə bilərdi. Təqsirləndirilən şəxs özü müdafiə olunurdu: o, hakimlər qarşısında çıxış edərək təkcə öz təqsirsizliyini sübut etməyə çalışırdı, həm də hakimləri rəhmətə gətirməyə, onların etimadını qazanmağa çalışırdı ki, bu məqsədlə ən gözlənilməz üsullardan istifadə edirdi. Məsələn: əgər təqsirləndirilən şəxsin ailəsi var idisə, o, uşaqlarını gətirirdi, uşaqlar hakimlərə yalvararaq atalarına rəhm olunmasını xahiş edirdilər. Yaxud əgər o, döyüşçü idisə, sinəsini açır, vətən uğrunda döyüşlərdə aldığı yaralardan qalan izləri göstərirdi. Əgər təqsirləndirilən şəxs şair idisə, öz sənətini nümayiş etdirmək üçün şeirlərini oxuyurdu (belə bir hadisə hətta qədim yunan dramaturqu Sofoklun həyatında da baş vermişdi).

Böyük məhkəmə kollegiyası qarşısında (Məsələn, Afinada hakimlərin normal sayı 500 idisə, müttəhimin tələbinin həll olunmasında gəliyədə - andlı iclasçılar məhkəməsində 6000-dən çox adam iştirak edirdi) hər bir kəsə məntiqi dəlillərin mahiyyətini çatdırmaq çətin bir iş idi, buna görə də istənilən üsulla kütlələrə təsir etmək daha faydalı sayılırdı. Ritorikanın təcrübəli ustası və problemlərinin bilicisi Halikarnaslı Dionis yazırdı: "Hakim və ittihamçılar eyni şəxs olduqda, çoxlu göz yaşı tökmək, giley-güzar etmək lazımdır ki, səni yaxşı dinləsinlər". Bu cür dolaşmaq şəraitdə qədim

Afinada məhkəmədə olmaq asan iş deyildi, çünki heç də hamı nitq qabiliyyətinə malik deyildi ki, dinləyənləri özünə cəlb edə bilsin. Bu səbəbdən məhkəmədə çəkişənlər təcrübəli, əsasən də natiqlik istedadına malik şəxslərin xidmətlərinə ehtiyac duyardılar. Bu insanlar işin mahiyyəti ilə tanış olaraq pul müqabilində öz müştərilərinin çıxışlarını hazırlayırdılar, müştərilər çıxışı əzbərləyir və məhkəmədə söyləyirdilər. Belə nitq hazırlayanları loqoqraf adlandırırdılar. Elə hallar olurdu ki, loqoqraf eyni zamanda həm iddiaçı, həm də cavabdeh üçün nitq hazırlayırdı - yəni bir nitqdə digərində dediyini inkar edirdi (Qədim yunan tarixçisi Plutarx məlumat verir ki, bir dəfə hətta məşhur nitq Demosfen də belə etmişdi) (2, s. 24).

Antik dövr Yunanıstan natiqliyinin inkişafında **sofistlərin** (yun. sophistes - mahir adam, müdrik) böyük rolu var idi. "Müdriklik mütəxəssisləri" olan sofistlər təkcə natiqlik nəzəriyyəçisi deyildilər, onlar həmçinin muzdlu şəkildə zadəganların övladlarına danışmağı və məntiqi düşünməyi öyrədir, natiqlik dərsləri keçir, həm də vətəndaşların tələbatına uyğun olaraq nitqlər yazırdılar. Sofistlər söz mədəniyyətinin misli görünməmiş yaradıcıları kimi e.ə V əsrin II yarısında Afinada yaranan maarifçi-filosoflar məktəbinə mənsub idilər.

Natiqlik sənətinin nəzəriyyəsinə böyük töhfə verənlərdən biri sofist **Qorgi** (e.ə. 485-380-ci illər) olmuşdur. Siciliya şəhəri Leontindən olan bu böyük nəzəriyyəçi və natiqlik müəllimi e.ə. 427-ci ildə Afinaya gələrək öz məharətli nitqləri ilə hamının diqqətini cəlb etmişdi. Qorgini məşhur edən nitqlərindən biri onun Olimp dağında yunanların yığılmasında söylədiyi nitq olmuşdur. Burada Qorgi yunan xalqını düşməne - varvarlara (yunanlarda: yadelli adam) qarşı mübarizədə həmrəy olmağa

çağırırdı. Rəvayətlərə görə, onun bu nitqinin şərafinə Olimp dağında kiçik qızıl heykəl də qoyulmuşdu. Lakin məlumat var ki, bu heykəli Qorgi özü-özünə qoydurmuşdu.

Qorginin yaradıcılığından dövrümüzdə çox az şey gəlib çatmışdır. Məsələn, o, natiqə belə bir məsləhət verir: "Rəqibin ciddi dəlillərini zarafatla, zarafatını isə ciddiyətlə təkzib et". Bütövlükdə ona aid olan yalnız iki nitq saxlanılmışdır - "Yelenaya tərif" və "Palamedin bəraəti". Sofistlərin bir nümayəndəsi olaraq Qorgi hər zaman öz nitqlərində sözsə böyük önəm verir, onun gücünü qeyd edirdi. Məsələn, o, "Yelenaya tərif" adlı nitqində yazırdı: "Söz çox böyük hökmdardır. O, çox kiçik və tamamilə gözəgörünməz bir bədənə malik olsa da, möcüzəli işlər görür. Belə ki, o həm qorxunu qova bilər, həm kədəri məhv edər, həm sevinc gətirər, həm rəhm oyadar..." (3, s. 10).

Qorginin natiqlik sənəti özü ilə bir sıra yeniliklər gətirdi. Məsələn, o, yaradıcılığında üslub məsələlərinə böyük diqqət yetirirdi. Nitqin psixoloji, emosional təsirini gücləndirmək üçün o, simmetrik ifadələr və eyni sonluqla bitən cümlələrdən, metafor və müqayisələrdən, qafiyə, antiteza və oksimorondan, alliterasiya və assonansdan istifadə edirdi ki, bu da onun nitqini poeziyaya daha da yaxınlaşdırırdı. Bu vasitələrin bir çoxu tarixdə "Qorgi fiqurları" adı ilə yadda qalmışdır. (müasir dilçilikdə bunlar "üslubi fiqurlar" kimi öyrənilir).

Sofizm və sofistlərə ikili və zidd münasibət var idi. Əvvəlcə "sofist" sözü müsbət mənə daşıyaraq hər hansı bir sahədə, müəyyən bir sənətdə fəal iştirak edən istedadlı, təcrübəli bir insan mənasını ifadə edirdi. Sofistlər məntiqi düşünməyi, düzgün sübut etmə və bəraət qazandırma

üsullarını öyrədirdilər. Lakin sonralar onlar bu fikirlərdən yayındılar və söz və məntiqi hiylə ilə rəqib üzərində qələbə qazanmaq onların əsas qayəsinə çevrildi (4, s. 60-61).

Sofistlərə qarşı böyük yunan filosofu **Sokrat** mübarizə aparırdı. Sokrat üçün mütləq həqiqət ilahi idi. O, həqiqəti bütün insani mülahizələrdə ən üstün, ülvi, ilahi bir qüvvə, hər şeyin ölçüsü hesab edirdi. Sokrat sofist-natiqləri natiqlik sənətinin gücü ilə kütləni hər bir şeyə inandırmağa cəhdə mühakimə edirdi. Ritorikada birinci yerə Sokrat məntiqi sübutu qoyurdu, belə ki, "düzgün fikirdən düzgün hərəkət əmələ gəlir". Sakit söhbətdən tutmuş gərgin mübahisəyə qədər dialoqun müxtəlif formalarda inkişafı da həmçinin Sokratın adı ilə bağlıdır (4, s. 68-72).

Mübahisədə həqiqətin müəyyən edilməsinə eristika deyilirdi. Sokrat eristikasının tərkib hissələri ironiya (kinayə) və mayevtika (yunan dilindən tərcümədə "mamaça sənəti") idi. Ironiya filosofun məharətində ağıllı suallar sistemi və rəqibi məntiqi çıxmaza gətirmək fikrini ifadə edirdi. Mayevtika mamaçanın insanın doğrulmasına kömək etməsi kimi düzgün fikrin formalaşmasına şərait yaradırdı.

Sokratın əsas mövqeyini onun şagirdi **Platon** (e.ə 427-347) və onun məşhur "Qorgi", "Sofist", "Fedr" dialoqlarında görmək mümkündür. (qeyd: bu dialoqların əsas qəhrəmanı Sokrat idi). Platon sofisti saxta müdrik, sofizmi isə saxta müdriklik hesab edirdi (4, s. 72-81).

Platon sofistlərin ritorikasını elm hesab etmir, onu həqiqətə əsaslanan əsl natiqlik sənəti ilə qarşı-qarşıya qoyaraq bu sənətin yalnız filosoflar üçün əlçatan olduğunu qeyd edirdi. Natiqlik sənətinin bu nəzəriyyəsi "Fedr" dialoqunda - filosof Sokratla gənc Fedrin söhbətində ifadə edilmişdir. Nəzəriyyənin mahiyyəti aşağıdakı

kimidir:

Hər hansı əşya haqqında nitqə başla-yarkən həmin əşyanı dəqiq müəyyən etmək lazımdır. "Hər ehtimala qarşı, gənc,- Sokrat Fedrə müraciət edir,- onun düzgün müzakirəsindən ötrü birindən və həmin-kindən başlamaq lazımdır: nəyin müzakirəyə cəlb olunduğunu bilmək tələb olunur, əks halda davamlı səhvlər qaçılmazdır" (5, s. 347-351).

Bundan başqa Sokrata görə, həqiqətin, yəni əşyanın mahiyyətini dərk etmək lazımdır: "Hər şeydən əvvəl, danışdığın və yazdığın hər bir əşya haqqında həqiqəti dərk etmək; bu həqiqətə uyğun hər şeyi müəyyən etməyi bacarmaq; əsl natiqlik sənətinə həqiqəti dərk etmədən yiyələnmək olmaz"; "kim həqiqəti bilmir və fikirlərin dalınca qaçarsa, onun nitqi gülünc və məharətsiz olacaq".

Dialogda nitqin qurulmasından da söhbət gedir. Nitqin əvvəlində, birinci yerdə, giriş, ikinci yerdə - şərh etmə, üçüncü yerdə - sübut, dördüncü yerdə - həqiqətə uyğun nəticələr olmalıdır. Həmçinin təsdiq etmə və əlavə təsdiq etmə, təkzib etmə və əlavə təkzib etmə, əlavə izah etmə və əlavə tərif də mümkündür.

Platon nitqdə birinci planda emosional inandırıcılığı (qəlbə təsir etmək) və natiqin fəaliyyətinin yaradıcılıq olduğu tezisini irəli sürür. Onun fikrincə, "natiq qəlbin neçə növünün olduğunu bilmək lazımdır", buna görə də "dinləyicilər cürbəcür olurlar". Həmçinin hansı nitq qəlbə hansı formada təsir edir. Natiq nitqin növlərini, qəlbin növləri və vəziyyətini əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Hansı qəlbi hansı nitqlə və hansı səbəbdən dərhal inandırmaq mümkündür, hansını –yox. Natiqin tapşırığı – "hər xarakterə görə nitq axtarıb tapmaq və bu yolla öz nitqini qurmaq və nizama salmaqdır; mürəkkəb qəlbə

mürəkkəb, müxtəlif çeşidli nitqlərlə müraciət etmək, sadə qəlbə isə sadə".

Beləliklə, Platonun fikrincə, əsl natiqlik həqiqi biliklərə əsaslanır. Əşyanın mahiyyətini dərk edərək insan onlar haqqında düzgün fikirlərə yiyələnir, insanların qəlbinin təbiətini dərk etmək dinləyicilərə öz fikrini aşılamaq imkanı verir.

Qədim Yunanıstanda məhkəmə natiqliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri də **Lisi** (e.ə. 415-380-ci illər) hesab olunurdu. Kiçik yaşlarında qardaşı ilə birlikdə cənubi İtaliyanın Furiya şəhərində təhsil alan Lisi burada məşhur sofistlərdən ritorika kursları keçmişdi. Təqribən 412-ci ildə o, Afınaya qayıtmışdır. Afina dövləti bu zaman çətin dövrünü yaşayırdı, ölkə üçün uğursuz olan Peloponnes müharibəsi gedirdi. 405-ci ildə afinalılar sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradılar. Alçaldıcı barışıqdan sonra hakimiyyətə gələn Spartanın əlaltıları - "30 tiran" (qədim Yunanıstanda hakimiyyətə zorla sahiblənən şəxslər) tərəfindən Afina cəmiyyətində demokratik və sadəcə qanunsuz elementlərə qarşı amansız terror siyasəti həyata keçirildi. Böyük var-dövlətə malik olmaları Lisi və onun qardaşına divan tutulmasına səbəb oldu. Qardaşı edam olunan natiq qonşu Meharaya qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Demokratiyanın qələbəsindən sonra Lisi Afınaya qayıtdı, lakin vətəndaşlıq hüququ almağa nail ola bilmədi. Lisi tərəfindən söylənilən ilk məhkəmə nitqi onun qardaşının ölümündə günahkar olan otuz tirandan birinə qarşı idi. Sonralar o, bunu özünün əsas sənətinə çevirərək Afina vətəndaşları üçün nitqlər yazmağa başladı və loqoqraf oldu. Loqoqrafın işi ondan ibarət idi ki, yazılmış nitq danışanın, yəni məhkəmədə öz maraqlarını müdafiə edən şəxsin dilində təbii səslənsin. Buna görə

müstərinin sosial mühitini, onun nitqinin xüsusiyyətlərini, işin mahiyyətini, çətinliyini və s-ni yaxşı bilmək lazım idi.

Lisinin yaşadığı dövrdə məhkəmə nitqinin quruluşu artıq işlənib hazırlanmışdı. O, 4 hissədən ibarət idi: giriş – burada çıxış edən hakimlərin etimadını qazanmağa çalışırdı; təhkiyə - araşdırılan işin bütün hallarının ifadə edilməsi; əsaslandırma – dəlil və sübutlarla çıxış edən düzgünlüyünün təsdiq edilməsi; nəticə - burada natiq öz rəqibini nüfuzdan salmağa çalışırdı.

Lisi gözəl hekayəçi kimi məşhur idi, onun parlaq nitqləri hakimlərin diqqətini cəlb edir və iştirakçıları maraqlandırır. Qədimdə ona 400 nitq aid edilirdi, lakin bizim dövrümüze onlardan yalnız 34-ü çatmışdır ki, onların da hamısı orijinal deyildir. Saxlanılanların böyük əksəriyyəti məhkəmə natiqliyinə aiddir, lakin topluda biz həm də siyasi, hətta təntənəli (epideyktik) nitqlərə – məsələn, 395-386-cı illərdə Korinf müharibəsində vəfat etmiş döyüşçülərin qəbri üstündə söylənilmiş nitqə rast gəlirik. Lisinin üslubunun xarakterik cəhətləri qədim tənqidçilər tərəfindən qeyd olunur. Onun şərhləri sadə, məntiqli və ifadəli, cümlələri yığcam və simmetrik qurulmuş, natiqlik üsulları nəfis və incə idi. Lisi özünəməxsus üslubu ilə məhkəmə natiqliyinin əsasını qoymuşdu, quruluş və əsaslandırma cəhətdən sonrakı natiqlər çox şeydə onun yolunu davam etdirirdilər. Xüsusilə onun attik nəsrə ədəbi dilin yaradılmasında böyük xidmətləri var. Biz onun nitqində nə arxaizm, nə dolaşqı ifadələr tapmırıq, hətta sonrakı tənqidçilər (Halikarnaslı Dionis) etiraf edirdilər ki, attik nitqin təmizliyində heç kim Lisini ötüb keçə bilməz (5, s. 328-331).

Yunanıstanın müstəqillik erasında tanınmış siyasi natiqlərdən biri də **Demos-**

fen (e.ə. 385-322) olmuşdur.

Varlı ailədə doğulan Demosfenin valideynləri vəfat etmiş və ailəsinin varidatı şəərəfsiz insanlar olan qəyyumların əlinə keçmişdi. Müstəqil həyatına o, əmlakını oğurlayanlara qarşı mübarizə ilə başlamışdı. Bu mübarizədə qalib gəlmək üçün Demosfen müxtəlif üsullardan istifadə etmiş, məşhur Afina natiqi İseydən natiqlik dərsləri almışdı. Hecanın sadəliyi, məzmunun sıx və əhəmiyyətli olması, ciddi təsdiq etmə məntiqi, ritorik suallar - bütün bunları Demosfen İseydən götürmüşdü.

Uşaqlıqdan Demosfen zəif səsə malik idi, "r" və "l" səslərini düzgün tələffüz etmirdi. Bu çatışmazlıqlar, həmçinin tribunada olduğu zaman qətiyyətli olmaması onun ilk çıxışlarının müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnməsinə səbəb olmuşdur. Lakin inadlı əməklə (belə bir əfsanə var ki, o dəniz qırağında duraraq saatlarla şeir oxuyurdu və öz səsi ilə sahilyanı dalğaların səsinə batırırdı) o, öz tələffüzündə olan çatışmazlıqları aradan qaldıra bildi. O, səsin intonasiya çalarına böyük əhəmiyyət verirdi. Plutarx natiqin tərcümeyi-halında xarakterik bir lətifə qeyd edirdi: "Deyirlər ki, Demosfenin yanına kimsə məhkəmədə onun xeyrinə nitqlə çıxış etmək xahişi ilə gəlmişdi, şikayətlənirdi ki, onu döymüşlər". Demosfen isə demişdi: "Yox, sənənin başına belə hadisə gəlməyib". Səsinə qaldıraraq yanına gələn qışqırırdı: "Necə, Demosfen, necə bu mənim başıma gəlməyib?!" - "Hə, indi mən aydın şəkildə incidilmiş və zərərçəkmiş birisinin səsinə eşidirəm", - natiq demişdi".

Öz yaradıcılıq yolunun başlanğıcında Demosfen məhkəmə nitqləri ilə çıxış etmişdir, lakin gələcəkdə o daha çox Afina şəhərinin həyəcanlı siyasi həyatına atılmışdır. Tez bir zamanda o, Xalq yığıncağının

tribunasından çıxış edərək aparıcı siyasi xadim olmuşdur. O, yorulmadan yunanları "şimal barbarına" - Makedoniya çarı Filipə qarşı mübarizədə birliyə çağıran vətənpərvər partiyaya başçılıq etmişdir (2, s. 24-26).

Yunanıstana hücumuna şimaldan başlayan Filip tədricən Frakiya şəhərlərini tabe etmiş, Fessaliyanı ələ keçirmiş, sonradan Fokidaya (Orta Yunanıstan) yiyələnmişdi, hətta öz casuslarını Afina şəhərinin yaxınlığında olan Evbey adasına da göndərmişdi. Afina şəhərinin Filiplə birinci müharibəsi (357-340-cı illər) Afina üçün əlverişsiz Filokrat sülhü ilə, ikinci müharibə (340-338-ci illər) isə yunanların Xeroneya yaxınlığında sarsıdıcı məğlubiyyəti ilə başa çatmışdı, burada Demosfen sırayı döyüşçü kimi döyüşürdü. Demosfenin iki ən məşhur nitqi məhz bu hadisələrlə bağlıdır. Filokrat sülhündən sonra o təqsirkarları "Cinayətkar səfirlik haqqında" nitqində (343-cü il) ifşa etmişdir, Xeroneyadan sonra isə Vətən qarşısında xidmətlərinə görə, natiqi qızıl çələnglə təltif etmək təklif olunmuşdu. "Çələng haqqında" nitqində (330-cu il) o, bu mükafata öz haqqının olduğunu qeyd etmişdir. Böyük natiq vətəninin daha bir məğlubiyyətini yaşamışdır, bu 322-ci ildə Lami müharibəsində, yunanlar Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra olan qarışıqlıqdan istifadə edərək onun varislərinə qarşı çıxanda baş vermişdir.

Bu dəfə Makedoniya qoşunları Afina şəhərini tutmuşdular. Demosfen vətənpərvər partiyanın digər rəhbərləri ilə birlikdə qaçmalı olmuşdu. O, Kalavriya adasında Poseydonun məbəbində gizlənmişdi. Makedoniyalı əsgərlər Demosfeni güclə oradan çıxartmaq istəyirdilər, bu zaman o, dostlarına məktub yazmaq üçün vaxt istədi, papirus götürdü və düşüncəli şəkildə

dodaqlarına qarşı perosunu yaxınlaşdırdı və dişlədi. Bir neçə saniyə sonra o, ölü olaraq yerə yıxıldı - qarğıda tez təsiredən zəhər gizlədilmişdi.

Demosfenin ədəbi irsində (bizə 61 nitqi çatıb, lakin yəqin ki, onların çoxu orijinal deyil) yer alan məhz siyasi nitqlər onun yunan natiqlik sənəti tarixində yerini müəyyən edir. Onlar İskokratın nitqlərindən çox fərqlənir. Belə ki, məsələn, İskokratın nitqlərində giriş xeyli uzun idisə, əksinə, Demosfenin nitqləri həyatı vacib mövzularla bağlı olduğundan və dərhal diqqəti cəlb etməli olduğundan həmin nitqlərin giriş hissəsi qısa və təsirli idi. Adətən, girişdə hər hansı bir sentensiya (hikmətli söz, aforizm) olurdu, sonradan o, konkret nümunədə inkişaf edirdi. Demosfenin nitqinin əsas hissəsi nəql etmə - işin mahiyyətinin ifadə edilməsi idi. Nəql etmə qeyri-adi məharətlə qurulurdu, ona görə də ekspersivlik və dinamika ilə zəngin idi. Burada ilahlara (allahlara), dinləyənlərə, rəngarəng təsvirlər və hətta rəqiblə xəyal olunan dialoq özünü biruzə verirdi. Nitq axını ritorik suallarla yekunlaşdı: "Səbəb nədir?", "Bəs əslində bu nə deməkdir?" və s., bu da nitqə qeyri-adi səmimilik verirdi.

Demosfen mükəmməl surətdə natiqlik sənətinin müxtəlif üsullarına malik idi; xüsusilə tez-tez üslubi fiqurlardan istifadə edir, sözlərini jestlərlə müşayiət edirdi. O, məcazlardan, əsasən də metafordan geniş istifadə edirdi. Məsələn, "hazırkı əsrlə keçən əsr" müqayisə olunanda müqayisə olunma və antitezadan məharətlə istifadə edirdi. Yaxud, sinonim cərgələrdən ("baxın və müşahidə edin", "bilin və başa düşün") istifadə edərək hecanın ritmikliyinə və şux olmasına imkan yaradırdı. Demosfendə rast gəlinən effektiv üsul "qəsdən susmaq fiquru" idi ki, natiq bilərəkdən mütləq

deməli olduğu bir şey barədə susur və dinləyicilər onu müəyyən edirdilər. Belə bir üsulun sayəsində o, nitqində natiqə lazım olan nəticəyə - inandırıcılığa nail olurdu.

Demosfenin nitqləri dəlillərin gücü, coşğunluğu, üslub yığcamlığı, aydınlıq və müxtəsərliyi, dil təmizliyi ilə fərqlənirdi və buna görə də antik dövrün dinləyiciləri və oxucularına unudulmaz təəssürat bağışlayırdı. Ondan 400 il sonra yaşamış görkəmli natiq, yazıçı və tarixçi Halikarnaslı Dionis yazırdı: "Demosfenin nitqlərinə nəzər salanda mən ilhama gəlirəm... Fərqli ehtiraslara qapılaraq mən inanıram, özümü itirirəm, qorxuram, nifrət edirəm, arzu edirəm, təəssüflənirəm, qəzəblənirəm, həsəd aparıram, məndə insan ürəyinin sahib olduğu bütün ehtiraslara dəyişir" (5, s. 333-341).

Epideyktik natiqliyin ustası natiq və publisist **İskokrat** (e.ə.436-338) sayılırdı. Lisinin məhkəmə natiqliyi sahəsində etdiyini, təntənəli natiqlikdə İskokrat etmişdir. Əvvəllər varlı olub, lakin sonradan müflisləşən Afina ailəsindən olan İskokrat da cavan yaşlarından özünə loqoqraf sənətini seçməyə məcbur olmuşdur. Sonradan o, təhsilə görə yüksək ödəniş haqqı olan natiqlik məktəbini açmışdır ki, dövrün bir çox siyasətçiləri, natiqləri və yazıçıları həmin məktəbi bitirmişdilər.

İskokratın məktəbi öz ideya və istiqamətinə görə Afina demokratiyasına düşmən mövqedə olan (buna məktəbdə təhsil alanların zadəgan ailəsindən olması da təsir göstərirdi) siyasi dərnək rolunu oynayırdı, buna görə də məktəbin başçısı dəfələrlə "gənclərin əxlaqının pozulmasında" ittiham olunmuşdu.

İskokratın ədəbi fəaliyyəti yunan cəmiyyətində siyasi böhran və amansız sinfi mübarizə dövrü ilə üst-üstə düşmüşdür. Bu zaman şəhərlərdə gah

demokratik, gah da oliqarx elementləri üstünlük təşkil edir, işsizlərin və iflas olan insanların sayı artırdı. Sonsuz daxili müharibələr yunan şəhərlərinin hansısa birinin sabit hegemonluğuna gətirib çıxarmamış, əksinə onların iqtisadi və siyasi potensialını tükətməmişdi. Yaranan vəziyyətdən istifadə edən Makedoniya çarı II Filip 338-ci ildə ona qarşı birləşən polisləri (şəhər-dövlətlər) sarsıdıcı məğlubiyyətə uğratmış və Yunanıstan üzərində siyasi nəzarəti bərqərar etmişdi.

Siyasi və sosial ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir dövrdə İskokrat özünün yazılı şəkildə yayılan nitqlərində Elladanın xilasının siyasi proqramını irəli sürmüşdür. İlk dəfə o, bu məsələyə 380-ci ildə özünün "Panegirik" nitqində toxunmuşdur. Nitqin mahiyyəti yunanların gücünü İrani işğal etmək üçün barbarlara qarşı birləşdirməkdən ibarət idi. Sonralar o, bu ideya ilə Yunanıstanın müxtəlif monarx və tiranlarına müraciət etmişdi ki, bunlardan sonuncusu II Filip olmuşdur. Lakin Filip özü bu səfəri hazırlamağa başlasa da, həyata keçirə bilmədi, bunu onun oğlu Makedoniyalı İsgəndər etdi. İskokrat praktiki olaraq Afinada Makedoniyayönümlü partiyanın ideoloqu olmuşdur, onun ətrafında əsasən imkanlı dairələrdən olan vətəndaşlar qruplaşdı.

İskokratın natiqlik sənətinin üsulları Qorgi tərəfindən irəli sürülən prinsipləri inkişaf etdirirdi. Onun məktəbində natiqlik yaradıcılığı kompozisiyasının əsas prinsipləri hazırlanmışdı, burada aşağıdakı hissələr olmalı idi:

- 1) Giriş (onun məqsədi dinləyənlərin diqqətini və xoş niyyətini cəlb etmək idi);
- 2) Çıxış obyektinin nəqli (bu mümkün inandırma ilə həyata keçirilirdi);
- 3) Rəqibin dəlillərinin şəxsi dəlillərin xeyrinə inkar edilməsi;
- 4) Bütün deyilənlərə nəticə vuran

yekun hissə.

Qədim vaxtlarda İsokrat natiqlik ustadı kimi böyük hörmətə malik idi – piruslarda yazılan çoxsaylı parçalar – nitqlər onun əsərlərinin məşhurluğunu göstərir. İsokratin ədəbi irsi bizim bugünkü publisistikaya yaxındır. İsokratin əsas xidməti yazılı nitq üslubunun təkmilləşdirilməsidir. Yazılı nitqin şifahi nitqdən fərqi Aristotel belə qeyd edirdi: “Bir üslub yazılı nitq üçün, digəri mübahisədə nitq üçün, biri yığıncıqda nitq üçün, digəri məhkəmədə nitq üçün. Hamısını bilmək lazımdır”. Natiqlik elminin görkəmli Roma nəzəriyyəçisi Kvintilian İsokratin ədəbi fəaliyyətinin çatışmazlıqlarını belə qeyd edirdi: “İsokratin üslubu bəzək-düzəklə doludur və natiqlik sənətinin müxtəlif janrlarında səlisliyi ilə seçilir. O, daha çox səhnə üçün məşq edib, nəinki döyüş meydanı üçün”. İsokrat bu barədə özünün “Filip” əsərində belə yazırdı: “Mənim üçün gizli qalmadı ki, söylənilən nitqlər oxumaq üçün nəzərdə tutulan nitqlərə nisbətən daha inandırıcı qüvvəyə malikdir...” (5, s. 331-334).

Böyük Platonun tələbəsi, hərtərəfli alim, “Metafizika”, “Məntiq”, “Siyasət”, “Poetika”, “Analitika” əsərlərinin müəllifi **Aristotel** həm öz, həm də bizim dövrümüz üçün böyük önəmli olan üç kitabdan ibarət “Ritorika” əsərini yazmışdır (4, s. 82-96).

Natiqlik elminin məqsədini Aristotel xeyirə və insan xoşbəxtliyinə xidmətdə görür, sonuncuya o, xüsusilə çox yer ayırır, onu “cəmərdliklə qanadlanan rifah” kimi qiymətləndirir. Xoşbəxtliyin meyarları – insanlar arasında hörmət, sevimli işin uğuru, mehriban ailə, nəhayət əsas – “yaxşı, yaxın dostu malik olmaqdır”.

I kitabda ritorikanın predmetinə baxılır, o “hər bir ayrıca predmetə dair mümkün inandırma üsullarını tapmaq

bacarığı... kimi qiymətləndirilir. Onun üç növü var: onlardan biri danışanın xarakterindən asılıdır, digəri - dinləyicinin bu və ya digər əhvalından, üçüncüsü isə - nitqin özündən asılıdır”. Daha sonra natiqlik nitqlərinin növlərinə baxılır.

“Ritorika”nın II kitabında əvvəlcə danışanın inandırıcılığına şərait yaradan səbəblər haqqında danışılır: “bu ağıl, cəmərdlik və iltifatdır”. Əgər “dinləyicilər nitqin bütün bu sadalanan keyfiyyətlərə malik olmasını hesab edirlərsə, onlar, əlbəttə, ona etibar edəcəklər”. Daha sonra dinləyicilərdə müəyyən şövq: hirs, sevgi, qorxu, abır, rəhm, hiddət, paxıllıq və s. yaradaraq onları necə inandırmaq haqqında danışılır. Aristotel nitqin bu şövqləri necə və nə üçün nəzərə almalı olduğunu göstərir. Danışan şəxs dinləyicilərin yaşını, onların mənşəyini, ictimai vəziyyətini və s. yaddan çıxarmamalıdır. Bütün bunlar nitqin inandırıcı olması üçün lazımdır.

Aristotel üçün sofistlər kimi nitqin inandırıcı olması əsasdır. Lakin, əgər sofistlər üçün həqiqət o qədər əhəmiyyətli deyildisə (əksinə, dinləyənləri nəyə olsa inandırmaq ali sənət sayılırdı), Aristotel üçün Platon kimi nitqdə danışılanların həqiqətə uyğunluğu vacibdir. Aristotel dinləyənləri deyilən sözün həqiqət olmasına inandırmaq üçün məntiqi dəlillərə çox yer ayırır.

Lakin, Aristotelin fikrincə, yalnız doğru biliklərdən istifadə etmək mümkün deyil. O, heç də hər zaman insan üçün əlçatan deyil. İnsanları nəyəyə inandırmaq istəyərk biz tez-tez həyatdan müxtəlif nümunələrdən istifadə edirik, ehtimal xarakterli fikirlər irəli sürürük və onlardan tam dəqiq olmasa da, inandırıcı nəticə çıxardırıq. Belə nəticələr tamamilə doğru deyil, lakin düzgün olmağa yaxındır, yəni çox şəxslər üçün həqiqi və etimada layiq

hesab olunur.

“Ritorika”nın III kitabı nitqin özünə həsr olunub. Burada üsluba böyük diqqət ayrılır. O “nitq predmetinə uyğun olmalıdır”. Üsluba dair ümumi tələblər - aydınlıq, əlçatanlıq, təbiilik, yumşaqıq, zəriflik, nəəciblik (5, s. 353-355).

Aristotel hesab edirdi ki, əgər üslub hisslərlə doludursa, həqiqətə uyğundursa, o, lazımi keyfiyyətlərə malik olacaqdır. Sonuncu o zaman olur ki, əhəmiyyətli şeylər barədə üstüörtülü və boş şeylər barədə təntənəli danışılır. Əks halda üslub təlxək üslubuna oxşayır.

Nitq üslubu nəql predmetindən asılıdır: tərifə layiq şeylər barədə heyranlıqla, rəhm yaradan şeylər barədə təvazökarlıqla danışmaq lazımdır.

Ritorika fəlsəfə ilə yanaşı olaraq təhsilin əsas predmeti olmalıdır; “Ritorika” traktatının özü həm bu elmin kursu, həm əldə olunanların fəlsəfi ümumiləşməsi, həm incəsənət əsəri və elmi yaradıcılıq nümunəsidir. Qeyd edək ki, Aristotel özü gözəl söz ustası idi: o, “Məntiq” və “Metafizika”da fikrin və nitq konstruksiyalarının çox çətin seçilən incəliklərinə nail olmuşdur. Onun məşhur aforizmi heç də təsadufi deyil: “Ritorika dialektikaya (yəni məntiqə) uyğun sənətdir”.

Natiqlik sənətinin formalaşması və inkişafı daha çox Qədim Yunanıstanla bağlıdır. Lakin sonralar Afina şəhərdövlətinin tənəzzülü ilə bağlı yunan natiqlik sənətində geriləmələr baş verir, gözəl nitq öz siyasi xarakterini itirir və yunan

natiqliyi tənəzzülə uğrayır. Beləliklə, natiqlik sənəti tamamilə başqa bir dövətdə - Romada özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristotel. Ritorika. Bakı, 2008.
2. M.Ə.Əsgərov. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, “Maarif”, 1975.
3. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, 2014.
4. Əlizadə A. Antik fəlsəfə tarixi. 3 saylı Bakı Mətbəəsi ASC (2016).
5. С.И.Радциг «История Древнегреческой литературы», Москва, из-во «Высшая школа», 1982.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории ораторского искусства, его античного периода. Здесь преследуются видные представители ораторского искусства и их заслуги в истории развития этого искусства. В статье исследуются виды ораторского искусства, роль софистов в развитии этого искусства, жизнь и творчество философов, таких как Сократ, Платон, Лисий, Демосфен, Исократ и Аристотель.

SUMMARY

The article is dedicated to the history and ancient epoch of the ancient speech art. Here is about the prominent representatives and their services in the development of the Greek literary art. The article examines the types of speech art, the role of sophists in the development of the art, also, the life and creativity of philosophers like Socrates, Plato, Lysias, Demosthenes, Esocrates and Aristotles.